

Desiree Berendsen

EERST DOEN, DAN GELOVEN: OVER RITUEEL EN EMOTIE

‘Gebruik eens wat wijwater, laat eens een mis lezen, dan komt het geloof vanzelf wel.’¹

Veel van wat wij weten en kunnen, weten en kunnen we omdat ons lichaam het onthoudt. Naar het schijnt is zwemmen niet te verleren. Wie eenmaal heeft leren zwemmen, zal altijd gaan zwemmen als ze in het water gegooid wordt. Ook al kun je niet uitleggen hoe je het doet als je aan de kant staat, je kunt zwemmen als je eenmaal in het water ligt. Maar ook kennis van veel minder lichamelijke activiteit wordt in je lichaam opgeslagen. Ooit had ik wegens verblijf in het buitenland waar ik een andere bankrekening had, mijn girorekening een half jaar niet gebruikt. Ik was mijn pincode vergeten. Maar toen ik voor de geldautomaat stond en mijn vingers liet gaan zonder erbij na te denken, tikte mijn hand de juiste code in.

Mensen die in een religieuze traditie opgevoed zijn, kunnen na jaren weer meedoen aan het ritueel. Lieder die een voormalige protestantse trouwe kerkganger decennia niet gehoord heeft, zingt ze meteen weer mee als zij ze weer hoort. De herinnering aan rituele handelingen is opgeslagen in het lichaam. Natuurlijk zijn niet alle rituelen waar iemand ooit aan meegedaan heeft opgeslagen. Alleen degene die vaak herhaald zijn, of degene die diepe indruk gemaakt heeft, zullen herinnerd worden.² Als ritueel zie ik in eerste instantie al de handelingsaspecten van een religieuze traditie. Verderop in dit artikel wordt deze omschrijving gespecificeerd.

Hoe komt het dat rituelen kennelijk aan iets raken dat dieper gaat dan de vorm van het ritueel of de inhoud die door het ritueel overgedragen wordt? In de protestantse traditie is er over het algemeen erg weinig aandacht voor het lichamelijke en het rituele aspect van geloof. Het protestantisme is een woordgodsdienst. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de aandacht voor de Schrift in de theologie en het persoonlijk geloof, en uit het belang van de preek of de uitleg in de kerk in plaats van de eucharistie of het avondmaal. Op één punt is het protestantisme wel heel lichamenlijk en dat is in het gezang. Van het gebedje voor het slapengaan tot de Mattheuspassie van Bach, van de

¹ Th. de Boer, *De hemel weet hoe. Over spiritualiteit en rationaliteit* (Titus Brandsma Instituut), Nijmegen 1999, 45. N.a.v. B. Pascal, *Gedachten*, Amsterdam 1997, nr. 418, 177.

² Over de discussie of rituelen indruk maken door de frequentie waarin ze uitgevoerd worden of door hun vorm zie R.N. McCauley, ‘Ritual, memory, and emotion: comparing two cognitive hypotheses’ in: J. Andresen (ed.), *Religion in Mind: Cognitive Perspectives on Religious Belief, Ritual and Experience*, Cambridge 2001, hoofdstuk 5.

psalmen op hele noten tot het Liedboek voor de kerken, samenzang hoort bij het protestantisme. De 'mannenbroeders' hebben een onlichamelijke godsdienst met veel aandacht voor het woord. Ze hebben een rationalistisch geloof, zo kan het lijken. In dit artikel wil ik laten zien dat ook voor het protestantisme, waarin het woord een grote rol speelt, geldt dat oefening kunst baart.

Door de nadruk op het woord bestaat er in het protestantisme altijd ofwel een neiging tot fundamentalisme ofwel tot intellectualisme. Enerzijds kan de nadruk op het woord leiden tot een dogmatisch fundamentalisme waarin het Woord dat geschreven staat letterlijk waar is, anderzijds kan diezelfde nadruk op het woord leiden tot een intellectualistisch bloedeloos geloof. In beide gevallen, zowel dogmatisme als intellectualisme, is het woord gestold. De traditie wordt niet toegeëigend, maar als een blok doorgegeven of als een object van buitenaf bestudeerd. De onderwaardering van het ritueel is een van de oorzaken voor de stolling van de traditie en het gevolg daarvan, dat mensen zich de traditie niet meer toe kunnen eigenen. Mijns inziens kan het woord alleen maar waargemaakt worden in de context waarin het werkt en in de context waarin het uitgevoerd wordt. Het woord zelf kan niet werken zonder mensen die zich er door laten inspireren, erdoor laten raken en het zich als hun eigen woorden toe-eigenen. Die toe-eigening vindt vooral plaats door mee te doen aan het ritueel, door zelf fysiek, met lichaam en geest, aanwezig te zijn bij en deel te nemen aan de viering.

In het katholicisme lijkt het belang van het ritueel wel erkend. In die traditie is het gevaar van dogmatisme of intellectualisme zoals hiervoor beschreven dan ook minder groot. Een gevaar dat in de katholieke traditie op de loer ligt is de overformalisering van het ritueel. Rituelen kunnen verworden tot emotionele formele handelingen waar de betekenis uit weggedropen is. Net zomin als het woord kan werken zonder context, kan het ritueel uit zichzelf werken. Het ritueel heeft betekenis door de mensen die het uitvoeren, of eraan deelnemen en hun leven betekenis geven met behulp ervan. Net als het woord moet het ritueel dus toegeëigend worden, wil het zin en betekenis hebben. Zoals het op het woord gerichte protestantisme volgens het cliché een mannengodsdienst is, zo wordt de rituele katholieke traditie clichématig geassocieerd met het vrouwelijke.

Rituelen spelen een belangrijke rol bij de vorming en ontwikkeling van het geloof van mensen. Dat komt doordat rituelen handelingen zijn, en daarmee lichamen, en doordat ze als geformaliseerde handelingen in staat zijn om betekenis op te roepen. Ze werken echter alleen als degenen die eraan deelnemen zich erbij betrokken voelen. Die betrokkenheid is een emotionele betrokkenheid. Dat betekent niet dat rituelen geen kennis overdragen; het betekent dat de kennis die ze overdragen persoonlijk is. Het betekent ook

niet dat emoties irrationeel en alleen iets voor vrouwen zijn.³ In dit artikel wil ik de stelling verdedigen dat rituelen emoties oproepen en daarmee ook geloof. Ik wil de clichébeelden van emoties-irrationeel-vrouwelijk-intuïtief en woordgodsdienst-rationeel-mannelijk corrigeren. Emoties hebben net als geloof zowel affectieve als cognitieve aspecten en geloof is een emotionele aangelegenheid, wat dus niet betekent dat het geen cognitieve aspecten heeft. Geloven is niet uitsluitend een intellectuele act, maar veronderstelt ook een gevoelsmatige act van overgave. Door mee te doen aan rituelen geven mensen hun geloof vorm, maar rituelen ontwerpen ook geloof door de emoties die ze teweegbrengen en kanaliseren. Kortom: zonder rituelen geen geloof.

Zoals ik al zei is er in de protestantse traditie in het algemeen weinig aandacht voor rituelen en de rituele kant van geloof. Toch kan ook een orthodox protestantse theologie als die van George Lindbeck gelezen worden als een pleidooi voor het gebruik van rituelen als training van geloof. Omdat rituelen niet uit de lucht komen vallen, maar meestal onderdeel zijn van een (religieuze) traditie, komt met de waardering voor rituelen een (her)waardering voor traditie mee. Geloven bestaat voor een groot deel uit de toe-eigening van een traditie. Wil de traditie iets te zeggen hebben dan moet iedere gelovige en elke nieuwe generatie zich de traditie op haar eigen manier toe-eigenen. Die toe-eigening gebeurt vooral op affectief niveau door deel te nemen aan rituelen.

Omdat de toe-eigening van geloof vooral op affectief niveau plaatsvindt, wil ik in de eerste paragraaf van dit artikel omschrijven wat ik onder een religieuze emotie versta. Vervolgens wil ik laten zien hoe Lindbecks cultureel-linguïstische benadering van religie gelezen kan worden als een pleidooi voor het meedoen aan rituelen. Daarna introduceer ik Ronald de Sousa's concept van het 'paradigmatisch scenario', een sociaal-cognitieve benadering van emoties. Met De Sousa's concept, waarin emoties zowel cognitief als lichamelijk en sociaal bepaald zijn, wil ik proberen duidelijk te maken hoe rituelen emoties oproepen en emoties kanaliseren en wat daarbij het belang

³ Leslie Brody zegt hierover: 'The stereotypes that females are more emotionally expressive and less aggressive than males are quite widely held. [...] These stereotypes both mirror and construct the reality of gender differences in emotion'. Aan het eind van haar artikel concludeert ze: 'I have indicated that our stereotypes about gender and emotion are imprecise for several important reasons: they are exaggerated, they ignore the modality in which an emotion is expressed, they ignore the content of the situation in which an emotion is being expressed, and they ignore cultural and individual differences in the expression of emotion'. L.R. Brody, 'Gender and Emotion: Beyond Stereotypes', *Journal of Social Issues* 53 (1997) 2, 369-394, hier 370 en 386. Voor een stand van zaken in het onderzoek naar gender en emotie zie: L.R. Brody en J.A. Hall 'Gender, Emotion and Expression', in: M. Lewis en J.M. Haviland-Jones (eds.), *Handbook of Emotions*, New York/London 2000², 338-349.

van het lichamelijke aspect is. Het is mijn bedoeling te laten zien hoe rituelen helpen bij de toe-eigening van een religieuze traditie doordat ze emoties oproepen en zo geloof vormen en oproepen.

RELIGIE EN EMOTIE

Mensen worden niet religieus omdat ze een doctrine geloven, maar doordat ze geraakt worden door een mooie viering. Of iemand wordt religieus omdat ze iemand kent die vanuit haar religieuze overtuiging goed leeft, op een manier die respect afdwingt. Of iemand wordt aangesproken door geloof omdat hij merkt dat een bepaalde traditie hem vormen geeft waarmee hij om kan gaan met de vragen die het leven oproept. Religie is een emotionele aangelegenheid. Maar wat zou een religieuze emotie kunnen zijn?

Laten we eerst eens nagaan wat een emotie is, dan kom ik daarna tot een omschrijving van een religieuze emotie. Wat een emotie is, is nog niet zo eenvoudig vast te stellen. Om te beginnen is het woord zelf relatief nieuw.⁴ Descartes en na hem Hume waren de eersten die het gebruikten naast het woord 'passie'. Vanaf de 19^e eeuw wordt vrijwel uitsluitend het begrip emotie gebruikt. Een passie wordt sinds de 19^e eeuw eerder gezien als iets wat mensen ondergaan, terwijl een emotie ook een actief element bevat. Sinds William James zijn 'What is an Emotion' schreef, is er veel gediscussieerd over de definitie ervan.⁵ Een eensluidend antwoord op de vraag wat een emotie is, bestaat er niet. Er zijn twee grote stromingen te onderscheiden in het zogenaamde emotiedebat. In de eerste plaats degenen die in navolging van James de nadruk leggen op het gevoelsaspect van de emotie.⁶ Dat zijn degenen die het fysieke aspect benadrukken. Het trillen van de handen bij het zien van een gevaarlijk blaffende hond, samen met het besef dat je staat te trillen is de emotie. William James benadrukte het lichamelijke aspect

⁴ Voor een heldere begripsgeschiedenis zie Th. Dixon, *From Passions to Emotions: The Creation of a Secular Psychological Category*, Cambridge 2003. Vgl. ook A. Lascaris, 'Levensvervulling in een emotiecultuur. Onderweg naar een nieuwe betrokkenheid op elkaar', in: M. Kalsky, B. Leijnse, L. Oosterveen (red.), *Het heil op de hielen. Over de belofte van het vervulde leven* (DSTS cahier 11), Nijmegen/Zoetermeer 2003, 29-45.

⁵ W. James, 'What is an Emotion?', in: *Collected Essays and Reviews*, New York 1969 [1884], 244-275.

⁶ Een zeer gematigde navolger van James is Peter Goldie. Hij probeert het gevoelsaspect weer terug te krijgen in het door cognitivisme gedomineerde emotiedebat. P. Goldie, *The Emotions: A Philosophical Exploration*, Oxford 2000. In zekere zin is ook al het neurofysiologische en neuropsychologische onderzoek naar emoties gebaseerd op James' pionierswerk. Een van de belangrijkste neurowetenschappers in het emotiedebat is Antonio Damasio, o.a.: A. Damasio, *Descartes' error: Emotion, Reason, and the Human Brain*, New York 1994, en *The Feeling of What Happens: Body, Emotion and the Making of Consciousness*, London 2000.

zozeer, dat andere elementen op de achtergrond raakten. Een emotie is echter niet alleen maar een lichamelijk aangedaan zijn. De andere stroming benadrukt het cognitieve aspect.⁷ Dat zijn de cognitivisten. Zij stellen dat een emotie een evaluatief oordeel over een bepaalde situatie omvat. Dat oordeel is de emotie. Als ik bijvoorbeeld een gevaarlijk blaffende hond voor me zie, is het een evaluatief oordeel van mij over die hond dat die gevaarlijk is. Als ik geloof dat deze hond gevaarlijk is, als ik dit oordeel geloof, dan is dat de emotie: ik ben bang. Zoals James het lichamelijke aspect benadrukt en geen oog meer heeft voor andere aspecten, zo hebben cognitivisten de neiging het cognitieve aspect van emoties zo te benadrukken dat het lichamelijke en het gevoelsaspect uit de emotie lijken te verdwijnen.

Het lijkt mij van belang beide aspecten te benadrukken. Een emotie heeft een affectief en een evaluatief element. Een emotie is dus niet alleen een gevoel, maar het is een gevoel met een evaluatie van dat gevoel. Als religieuze emoties een subcategorie van emoties zijn, hebben zij ook een gevoels- en een evaluatief of cognitief element. Het gevoelsaspect zou dat kunnen zijn wat traditioneel ervaring genoemd wordt. Het gevoelsaspect omvat dan bijvoorbeeld religieuze ervaringen als een ervaring van heelheid, of een ervaring van een ontmoeting met het goddelijke, of een ervaring van overweldigd zijn door de grootsheid van de natuur. Emoties zijn pas religieus doordat ze geplaatst worden in het kader van een religieuze traditie. Of anders gezegd, emoties zijn pas religieus doordat ze als religieus benoemd worden.

Een religieuze emotie bestaat echter niet uit twee, maar uit drie aspecten. Niet alleen het ervarings- en het cognitieve element, maar ook de religieuze praktijk is een vormend aspect van een religieuze emotie. Een religieuze emotie is gericht op een object, is existentieel relevant en is verbonden met een religieuze praktijk. Dat wil zeggen dat de aspecten van een religieuze emotie de volgende zijn: de cognitieve dimensie, de dieptedimensie (het ervaringsaspect) en de pragmatische dimensie (de praktijk).⁸ Ik ga kort in op deze drie dimensies, die ik overgenomen heb van de Fin Petri Järveläinen.

De eerste dimensie is de cognitieve, door Järveläinen de 'cognitive object condition' genoemd. Een essentieel element van een religieuze emotie is volgens Järveläinen een gedachte omtrent het goddelijke. Ik zou iets voorzichtiger zeggen dat een emotie niet religieus genoemd kan worden als ze

⁷ Cognitivisten zijn bijvoorbeeld Robert C. Solomon, o.a. R.C. Solomon, *The Passions: Emotions and the Meaning of Life*, Indianapolis 1993, en Martha C. Nussbaum, o.a.: M.C. Nussbaum, *Upheavals of Thought: The Intelligence of Emotions*, Cambridge 2001. Ronald de Sousa wiens werk later in dit artikel besproken zal worden is een gematigde cognitivist.

⁸ Cf. P. Järveläinen, *A Study on Religious Emotions*, Helsinki 2000, en mijn 'Wat is een religieuze emotie?', *Wijzgerig perspectief* 43 (2003) 2, 17-29.

niet op een of andere manier verbonden is met wat gezien wordt als het hogere of het goddelijke. Een religieuze emotie veronderstelt een traditie waarbinnen die als religieus geïnterpreteerd kan worden en is gericht op wat gezien wordt als het goddelijke. Deze cognitieve dimensie omvat de inhoudelijke kant van een religieuze traditie, dat wil zeggen de kant van de dogma's en de leerstellingen, en daarmee ook de kant van de interpretatie en zelfs vormgeving van ervaring en ritueel. De traditie is echter geen monolithisch geheel dat de eeuwen door als geheel doorgegeven wordt. Juist omdat in het doorgeven en toe-eigenen van een religieuze traditie emoties een belangrijke rol spelen, is de traditie en daarmee de cognitieve dimensie van de religieuze emotie, permanent aan verandering onderhevig.

De tweede dimensie is de dieptedimensie. Dit betekent dat de gedachte omtrent het goddelijke existentieel significant is voor het subject. Een religieuze emotie is voor wie het ervaart geen oppervlakkige emotie. De traditie waarin iemand leeft, moet relevant zijn voor die persoon. Deze dimensie omvat de existentiële kant van religie, dat is het aspect van de persoonlijke beleving.

De derde, pragmatische, dimensie, is de associatie van de gedachte omtrent het goddelijke met religieuze rituelen, zoals eredienst, gebed en meditatie.⁹ Zonder de praktische, materiële kant van de traditie kan er geen religie bestaan. En zoals ik bij het tweede aspect al opmerkte, zonder verbinding met een religieuze traditie die voor deze persoon existentiële betekenis heeft, kan een emotie niet ervaren worden als een religieuze emotie. Deze dimensie omvat de materiële kant van een religieuze traditie, de kant van de handelingen: de rite.

In dit artikel is vooral de pragmatische kant van religie en religieuze emoties aan de orde. Rituelen zijn onontbeerlijk voor het ervaren van religieuze emoties. Het Woord zonder gezang en liturgie vormt zekerheden en geen geloof, liturgie zonder inhoud verwordt tot formalisme zonder geloof. Het 'mannelijke' rationalistische en het 'vrouwelijke' emotionele aspect van geloof kunnen niet zonder elkaar bestaan. Sterker nog, het rationalistische geloof is al een emotionele aangelegenheid, zoals het emotionele en rituele geloof al een zekere rationaliteit in zich heeft. Zonder mee te doen aan rituelen vervagen religieuze emoties en wordt de cognitieve dimensie van geloof tot zielloze kennis. Rituelen zijn een soort training van geloof. Geloof wordt opgeroepen en gevormd door mee te doen aan rituelen.

⁹ Järveläinen, *A Study on Religious Emotions*, 45.

RITUEEL ALS PARADIGMATISCH SCENARIO VOOR RELIGIEUZE EMOTIES

Geloof wordt tegenwoordig vaak als een hoogst persoonlijke aangelegenheid gezien. Mensen sluiten zich niet aan bij een bepaalde religieuze traditie of denominatie, maar zeggen wel in iets te geloven. Dat iets wordt vaak gevormd door elementen uit verschillende religieuze en culturele tradities.¹⁰ Wat dat betreft delen emoties en geloof hetzelfde lot. Ook emoties worden in het algemeen spraakgebruik vaak gezien als zeer individuele en persoonlijke ervaringen. Toch geldt zowel voor emoties als voor geloof dat het zowel zeer persoonlijke ervaringen en overtuigingen zijn als dat ze door de omgeving gevormd worden. Ronald de Sousa is degene die stelt dat emoties en emotionele reacties geleerd worden en dus cultureel en contextueel bepaald zijn. George Lindbeck stelt dat religieuze tradities de grammatica van religieuze taal zijn en dat die grammatica alleen te leren is door mee te doen met de groep waarin die taal gesproken wordt. Zijn grote nadruk op het Woord als bemiddeling van de waarheid minimaliseert echter het belang van zijn antropologische inzet. Een belangrijk inzicht van Lindbeck is dat rituelen niet kunnen bestaan zonder een context waarbinnen ze geleerd en uitgevoerd worden. Ik wil Lindbecks cultureel-linguïstische inzet overnemen, zonder zijn waarheidsopvatting erbij te nemen.

Lindbeck ontwikkelt wat hij noemt een cultureel-linguïstische benadering van religie. In het begin van zijn boek *The Nature of Doctrine* geeft hij een summiere werkdefinitie. In een cultureel-linguïstische benadering wordt religie bestudeerd als een taal of als een cultuur. Religie wordt gezien als een idioom dat de realiteit en de manier van leven van mensen construeert.¹¹ Het centrale idee van Lindbeck in *The Nature of Doctrine* is dat leerstellingen de grammatica van de religieuze taal zijn. Doctrines, leerstellingen, zijn een metataal, een tweede-ordediscours. De religieuze praktijk, de liturgie en de verhalen zijn van de eerste orde: dat is de religieuze taal.¹² De theologie, de uitdrukking in doctrines is de grammatica, dat is van de tweede orde.

¹⁰ Zie *Secularisatie en alternatieve zingeving in Nederland*, SCP-rapport Sociale en Culturele Studies 24, 1997. Voor rituelen geldt iets soortgelijks, cf. P. Post, A. Nugteren en H. Zondag, *Rituelen na rampen. Verkenning van een opkomend repertoire*, Kampen 2002, 187: 'Een in het oog springende tendentie is nu dat de huidige ritualiteit zich kenmerkt door een toenemende interactie tussen deze sporen.' Bedoeld zijn de vier onderscheiden sporen van ritueel repertoire: a) het christelijke spoor, b) het algemeen religieuze spoor, c) het seculiere, profane spoor, d) het intercultureel/interreligieus ritueel.

¹¹ G.A. Lindbeck, *The Nature of Doctrine: Religion and Theology in a Postliberal Age*, Philadelphia 1984, 18.

¹² Lindbeck, *The Nature of Doctrine*, 69. Zie ook het deel van mijn proefschrift dat de theologie van Lindbeck bespreekt: D. Berendsen, *Waarom geloven mensen? De antropologische basis van geloof volgens Karl Rahner, Gerhard Oberhammer, David Tracy, John*

Volgens Lindbeck is de religieuze traditie geen gevolg van algemeen menselijke ervaringen, maar vormt de traditie de ervaring. Religieuze tradities sturen het gedrag van mensen en ordenen het leven. Lindbeck ziet religieuze tradities als gemeenschapsvormende taalsystemen. Een gevolg van deze opvatting is, dat elke traditie een uniek, onvertaalbaar linguïstisch systeem is en dat elke traditie bestaat uit onvervangbare herinneringen en verhalen die de identiteit van een gemeenschap uitmaken.¹³ De uniciteit van een traditie bestaat dus uit de taal van die traditie. In een christelijke levenshouding speelt bijvoorbeeld de gemeenschap met Christus van meet af aan een rol in de waarneming en in de interpretatie van de werkelijkheid. De werkelijkheid wordt *vanuit* de gemeenschap met Christus waargenomen en niet andersom: belangrijke levensmomenten worden bijvoorbeeld niet geïnterpreteerd in christelijke symboliek. In de godsdienstige praktijk leren mensen om te gaan met de levensvragen vanuit de specifieke betekenis die de christelijke taal en christelijke symbolen hebben en niet andersom.¹⁴

Volgens Lindbeck kan iemand nooit iets ervaren zonder gebruik te maken van bestaande tekens en symbolen. Het leren van tekens en symbolen uit een bepaalde traditie is daarom een voorwaarde voor de mogelijkheid van ervaring.¹⁵ Om wat dan ook te kunnen ervaren moet er een kader bestaan waarbinnen die ervaring geplaatst kan worden. Om in een bepaalde traditie thuis te raken, is het dus nodig de taal en het symboolsysteem van die traditie te leren kennen. Religieus worden betekent daarom volgens Lindbeck zich een set vaardigheden toe-eigenen door middel van oefening en training.¹⁶ De grammatica van een religie kan, net als die van een taal, niet uitgelegd of geleerd worden door de analyse van ervaring, maar alleen door oefening.¹⁷

Het interessante aan de benadering van Lindbeck is dat hij religieuze tradities niet ziet als expressie van iets universeels, maar dat hij de specificiteit van elke traditie waardeert. Niemand is 'religieus in het algemeen', maar mensen voelen zich aangesproken door aspecten van bepaalde tradities. Doordat Lindbeck echter de metafoer van de grammatica gebruikt, suggereert hij dat een religieuze traditie een duidelijk omschreven geheel is. De ene traditie gebruikt de ene grammatica, de andere een andere en die sluiten elkaar uit. Mensen kunnen wel verschillende talen spreken, maar slechts één

Hick, Garret Green en George Lindbeck, Kampen 2001. Over Lindbeck 137-150.

¹³ G.A. Lindbeck, 'The Gospel's Uniqueness: Election and Untranslatability', *Modern Theology* 13 (1997) 4, 423.

¹⁴ Cf. G. Immink, 'De verbinding tussen geloof en leven in de rituele praxis', in: L. Boeve, e.a. (red.), *Levensrituelen en sacramentaliteit: tussen continuïteit en discontinuïteit*, Kampen 2003, 54-55.

¹⁵ Lindbeck, *The Nature of Doctrine*, 36.

¹⁶ Lindbeck, *The Nature of Doctrine*, 43-45.

¹⁷ Lindbeck, *The Nature of Doctrine*, 129.

taal is je moedertaal. Hierdoor veronachtzaamt Lindbeck de openheid van tradities voor elkaar en voor verandering. Er is veel kritiek mogelijk op Lindbecks gesloten opvatting van traditie en op zijn waarheidsopvatting.¹⁸ Het belangrijke punt echter dat ik van Lindbeck vast wil houden, is dat de gevoelens en ervaringen van mensen door de traditie gevormd en geproduceerd worden. De traditie is het kader waarbinnen religieuze emoties als zodanig geleerd worden. Tegelijkertijd, zo zou ik toe willen voegen, wordt de traditie iemands eigen traditie doordat haar emoties in die taal uitgedrukt worden en in een context geplaatst worden. In de socialisatie in een geloofsgemeenschap leert iemand dus de taal van die traditie en daarmee de taal van de religieuze emoties van die traditie. Doordat iemand haar eigen emoties leert uitdrukken in de taal en de rituelen van die traditie wordt die traditie van haar. Dat betekent echter niet dat religieuze tradities als onveranderlijke gehelen doorgegeven worden. Doordat de traditie de gevoelens en ervaringen van mensen vormt en produceert, verandert ze zelf door de mensen die hun ervaringen door haar vormgeven.

Je zou kunnen stellen dat Lindbeck alle drie de aspecten van een religieuze emotie onderkent en waardeert. De pragmatische dimensie, het aspect van de liturgie en de viering is voor Lindbeck primair. Door mee te doen aan het ritueel leren mensen wat het geloof inhoudt. De existentiële dimensie blijkt doordat mensen hun leven interpreteren vanuit het verhaal en niet proberen het verhaal te actualiseren naar hun leven. De cognitieve dimensie lijkt bij Lindbeck in eerste instantie niet zo belangrijk, omdat hij stelt dat theologie en doctrine tweede-ordediscours zijn. Bij nadere bestudering blijkt echter dat door de rituele praktijk mensen een zeer specifiek geloof geacht worden te leren. De praktijk is bij Lindbeck weliswaar primair, maar zij is primair in functionele zin. De bedoeling van het meedoen aan rituelen en het leren van de religieuze taal is dat mensen het ware geloof leren kennen. Wie het belang van de pragmatische dimensie van religie onderkent, kan volgens mij niet vervolgens een absolute waarheidsopvatting hanteren zoals Lindbeck doet. Meedoen aan het ritueel leidt niet bij iedereen tot hetzelfde geloof. Als het goed is, leidt meedoen juist tot een eigen geloof dat zich expliciet of impliciet verhoudt tot de traditie waarbinnen het geleerd is.

Zoals Lindbeck van mening is dat, om een religieuze traditie te leren kennen, het nodig is de taal van de traditie te leren spreken, en religieuze ervaring pas

¹⁸ Over Lindbeck's waarheidsopvatting en kritiek daarop zie D.F. Ford, 'The Best Apologetics is Good Systematics', *Anglican Theological Review* 67 (1985) 3, 249-250; L.C. Barrett, 'Theology as Grammar: Regulative Principles or Paradigms and Practices', *Modern Theology* 4 (1988), 171 en S.M. Emmanuel, 'Kierkegaard on Doctrine: A post-modern interpretation', *Religious Studies* 25 (1989), 374.

mogelijk is als er een taal voorhanden is waarin die ervaring uitgedrukt kan worden, zo stelt De Sousa dat emoties geleerd worden door ze een naam te geven en in een context te plaatsen. Ronald de Sousa, een belangrijke speler in het Angelsaksische emotiedebat, is van mening dat mensen het vocabulaire van emoties leren door middel van zogenaamde 'paradigm scenarios'. Volgens De Sousa leren mensen emoties hanteren en benoemen zoals ze een taal leren en hebben emoties een dramatische structuur. De namen van emoties verwijzen niet in de eerste plaats naar een ervaring, maar ze krijgen betekenis door de relatie tot een bepaald type situatie, een soort oorspronkelijk drama dat de rollen, gevoelens en reacties die karakteristiek voor die emotie zijn, definieert. Zulke oorspronkelijke drama's noemt De Sousa paradigmatische scenario's.¹⁹ Een kind leert bijvoorbeeld dat het gevoel dat ze heeft als ze in het donker alleen in bed ligt en geluiden hoort, angst is. Bij angst hoort dan niet alleen dat specifieke gevoel, maar ook die situatie waarin dat gevoel opkomt en het verhaal waarbinnen dat gevoel als angst benoemd wordt.

Mensen leren emoties kennen door de associatie met paradigmatische scenario's. Die komen in eerste instantie voort uit ons dagelijks leven als kleine kinderen, later worden ze versterkt door de verhalen en sprookjes die we horen en nog later worden ze aangevuld en verfijnd door literatuur en kunst. Sprookjes zijn dus voorbeeldverhalen waardoor kinderen hun eigen gevoelens en emoties leren kennen en hanteren. Paradigmatische scenario's hebben twee aspecten. Ten eerste bestaat het uit een paradigmatische situatie die de karakteristieke objecten van de emotie levert en ten tweede omvat het een set karakteristieke of 'normale' antwoorden op die situatie.²⁰ Een paradigmatisch scenario is dus een soort voorbeeldverhaal van een situatie waarin een emotie een rol speelt. Doordat paradigmatische scenario's contextspecifiek zijn, zijn ze vaak ook seksespecifiek. Voor mannen gelden in het algemeen andere voorbeeldverhalen dan voor vrouwen.²¹ Dat verhaal

¹⁹ R. de Sousa, *The Rationality of Emotion*, Cambridge 1997⁵, Introduction, m.n. xvi.

²⁰ 'We are made familiar with the vocabulary of emotion by association with *paradigm scenarios*, drawn first from our daily life as small children, later reinforced by the stories and fairy tales to which we are exposed, and later still, supplemented and refined by literature and art. Paradigm scenarios involve two aspects: first a paradigm situation providing the characteristic *objects* of the emotion (...), and second, a set of characteristic or 'normal' *responses* to the situation.' R. de Sousa, 'The Rationality of Emotions', in: A.O. Rorty (ed.), *Explaining Emotions*, Berkeley/Los Angeles/London 1980, 142/3, eerder verschenen in: *Dialogue* 18 (1979).

²¹ "Much research shows that gender differences in emotional expressiveness are socialized in accordance with display rules, prescriptive social norms that dictate how, when and where emotions can be expressed by males and females in any particular culture. The content of display rules generally conforms to the genderstereotypes that each individual culture holds

maakt dat een specifieke emotie als zodanig herkend, benoemd en gehanteerd kan worden. Een paradigmatische situatie voor angst is bijvoorbeeld het verhaal van de blaffende hond. Ik ben aan het hardlopen en plotseling duikt er een hard blaffende hond op die grommend op me af komt. Het object in deze situatie is de blaffende hond. Mijn 'normale' reactie is stokstijf stil gaan staan en wellicht bibberend wachten tot het baasje van de hond het beest voor me weghaalt. De schrik, het bibberen en de gerichtheid op de hond maken samen mijn angst uit.

Emoties spelen een belangrijke rol in het leven van mensen omdat ze de beslissingen die we nemen beïnvloeden. In het voorbeeld van de blaffende hond kan de angst voor die hond de beslissing opleveren om in het vervolg een ander rondje te gaan rennen. Dat is natuurlijk een beetje een triviaal voorbeeld, maar emoties spelen ook een rol bij belangrijke beslissingen in ons leven. We kiezen bijvoorbeeld een huis dat we willen kopen op grond van het budget en de beschikbare ruimte, maar vooral ook op basis van het gevoel dat we in dat huis hebben. Voelen we ons er thuis? Zien we onszelf er al zitten? De antwoorden op dit soort vragen bepalen uiteindelijk of we het huis dat groot genoeg is en dat we kunnen betalen ook daadwerkelijk kopen. Emoties richten onze aandacht, meer dan dat ze concrete informatie verschaffen. Daarom zijn volgens De Sousa emoties eerder te vergelijken met waarneming dan met oordelen of proposities, zoals cognitivisten stellen. Omdat De Sousa stelt dat emoties een bepaalde rationaliteit hebben, maar niet zegt dat het oordelen over de werkelijkheid zijn, beschouw ik hem als een gematigde cognitivist. Emoties zijn waarnemingen in de zin dat er iets is, een situatie of een object, dat ze oproept. Tegelijkertijd zijn emoties meer dan alleen een beweging van het hart, omdat er een subject en een object bij betrokken zijn. Ze gaan zowel over 'binnen' als over 'buiten'.²² Ze zeggen iets over het subject dat ze ervaart en tegelijkertijd iets over de buitenwereld waarop ze meestal een reactie zijn. In het geval van de blaffende hond zegt de emotie 'angst' iets over mij (het subject) en over de hond die voor me staat (de buitenwereld).

Net als rituelen hebben paradigmatische scenario's een structurerende functie. Ze structureren emoties, zoals rituelen het religieuze leven structureren. Welke emotie is gepast in welke situatie? Welke emotie 'hoor' ik nu te

about emotional expressivity, such as boys should not cry, or girls should not be aggressive." L.R. Brody, 'The socialization of gender differences in emotional expression: Display rules, infant temperament, and differentiation', in: A.H. Fischer (ed.), *Gender and Emotion: Social Psychological Perspectives*, Cambridge 2000, 25.

²² Cf. R. de Sousa, 'Emotions: What I Know, What I'd Like to Think I Know, and What I'd Like to Think', in: R.C. Solomon (ed.), *Thinking about Feeling: Contemporary Philosophers on Emotions*, Oxford 2004, 61-75.

hebben? Op dit soort vragen zijn de paradigmatische scenario's een antwoord. In elke cultuur zijn er paradigmatische manieren om emotioneel te reageren op bepaalde situaties. De Sousa bespreekt het niet, maar het is duidelijk dat voor mannen en vrouwen in verschillende culturen verschillende paradigmatische scenario's gelden. In het Westen 'horen' jongens bijvoorbeeld niet te huilen en meisjes niet stoer te doen.²³ Deze paradigmatische manieren hebben in die cultuur een bepaalde objectiviteit, in de zin dat bepaalde situaties vragen om bepaalde specifieke emotionele antwoorden.²⁴ De dood van een geliefde vraagt bijvoorbeeld om rouw. Emoties zijn geen afzonderlijke entiteiten, maar ze functioneren in een context. Rouw is een emotie die vrijwel uitsluitend voorkomt in de context van verlies. Die context is bepalend voor hun betekenis en rationaliteit. Emoties zijn niet slechts subjectieve ervaringen, maar functioneren in een sociale context. Daarom kunnen kinderen ze leren, door te leren in welke situatie welke emotie gepast is.

Ook voor religieuze emoties geldt dat het niet slechts subjectieve ervaringen zijn. Ook zij functioneren in een sociale context. Ontzag kan een religieuze emotie zijn. Ontzag voor een hogergeplaatste op het werk is dat niet, ontzag voor het werk van moeder Theresa kan dat wel zijn. Het hangt van de context af of een bepaalde emotie religieus is. Net als bij 'gewone' emoties bepaalt de context de betekenis en de rationaliteit. Dankbaarheid is bijvoorbeeld een religieuze emotie als ze geuit wordt in het dankgebed voor het eten. De dankbaarheid die gevoeld wordt bij de geboorte van een kind is religieus als ze binnen een traditie geïnterpreteerd wordt, als bijvoorbeeld het kind gezien wordt als door God gegeven. Rouw is een religieuze emotie als ze geuit wordt als klacht tot God of als de overledene binnen een religieuze context begraven wordt. Religieuze tradities zijn de paradigmatische scenario's voor religieuze emoties in de zin dat ze de context zijn waarbinnen religieuze emoties geleerd worden en in de zin dat ze voorzien in manieren om met dat soort emoties om te gaan. Paradigmatische scenario's zijn echter geen regels die voorschrijven hoe iemand haar emoties moet hanteren. Omdat paradigmatische scenario's geen vaststaande regels zijn maar voorbeeldverhalen, zijn ze aan verandering onderhevig. Het is dus geen natuurwet dat jongens niet huilen en meisjes niet stoer mogen doen, net zoals het geen natuurwet is dat ontzag voor God geuit wordt in wekelijkse kerkgang. Als de sociale omstandigheden veranderen kunnen de voorbeeldverhalen meeveranderen. Paradigmatische scenario's zijn voorbeeldverhalen die

²³ Cf. A.H. Fischer and A.S.R. Manstead, 'The relation between gender and emotions in different cultures', in: A.H. Fischer (ed.), *Gender and Emotion: Social Psychological Perspectives*, Cambridge 2000, 71-94.

²⁴ De Sousa, *Rationality of Emotion*, 184-186.

mensen leren hun emoties te herkennen en ermee om te gaan. Zo zijn religieuze tradities ook geen regels, maar voorbeeldverhalen die mensen kunnen leren religieus te zijn en om te gaan met hun religiositeit.

RITUEEL EN GEMEENSCHAP

Zoals ik hierboven al zei is religieuze waarheid geen objectieve zekerheid, maar persoonlijke overtuiging. Het is een kunst om die overtuiging te verwerven. Toch is geloof ook geen individuele aangelegenheid. Integendeel. Mensen geloven niet in hun eentje, maar hun geloof wordt gevormd in een gemeenschap en door een traditie. Ik hanteer het begrip traditie hier in eenvoudige zin, namelijk als datgene wat als geloof doorgegeven wordt. Een traditie wordt gevormd door de geloofsverhalen die ouders aan kinderen doorvertellen, door de kerkelijke liturgie en de theologie. Het gaat mij hier niet om een hiërarchisch of dogmatisch opgelegde traditie, maar om wat als levend geloof doorgegeven wordt in geloofsopvoeding, liturgie en catechese. Zoals Lindbeck stelde, moet je om in een traditie thuis te raken de taal van die traditie leren kennen. Die taal leer je van mensen die al in die traditie thuis zijn, vaak binnen een geloofsgemeenschap. Traditie en gemeenschap zijn daarom de vormende elementen van geloof. Een geloofsgemeenschap kan een kerkelijke gemeente zijn, maar het kan ook een gezin of een vrouwen-geloofgroep zijn. Een belangrijke voorwaarde voor de vorming van geloof is wel dat iemand in zo'n geloofsgemeenschap iets beleeft. Als een ritueel (het gebedje voor het slapengaan bijvoorbeeld) geen emotie oproept, vormt het geen geloof. Veel mensen beleven tegenwoordig echter niets in de traditionele religieuze gemeenschappen. Als mijn stelling dat geloof door rituelen gevormd wordt klopt, is dat een probleem. Waar kunnen mensen leren geloven als het niet in geloofsgemeenschappen is?

Een geloofsgemeenschap is de plaats waar mensen hun geloof trainen. Er worden religieuze verhalen verteld en rituelen uitgevoerd. Die verhalen en rituelen zijn op zichzelf betekenisloos: mythen en riten, verhalen en liturgie, krijgen pas betekenis in de gemeenschap en door de traditie waarin ze uitgevoerd worden. Rituelen krijgen betekenis door de mythische verhalen die erbij verteld worden. De mythen gaan leven door het ritueel dat verricht wordt.²⁵ Door die training – het vertellen van mythen en het uitvoeren van rituelen – kan geloof tot bloei komen.²⁶ Iemand kan geraakt worden

²⁵ Over de complexe verhouding tussen mythen en riten of rituelen, zie heel kort Post, e.a. *Rituelen na rampen*, 32-33 en G. Lukken, *Rituelen in overvloed: een kritische bezinning op de plaats en gestalte van het christelijke ritueel in onze cultuur*, Baarn 1999, 56-58.

²⁶ Cf. T. Berger, 'Prayers and Practices of Women: Lex Orandi Reconfigured', in: A. Esser, e.a. (eds.), *Women, Ritual and Liturgy* (Yearbook of the European Society of Women in

door de geur van wierook bijvoorbeeld, of doordat hij of zij zich door een preek persoonlijk aangesproken weet. Iemands persoonlijke overtuiging ontstaat zo in een religieuze gemeenschap door de rituelen die verricht en de verhalen die verteld worden. Tegelijkertijd is de inhoud van dat geloof, dat wil zeggen de traditie die doorgegeven wordt in de verhalen en de rituelen, niet vanzelfsprekend en staat niet vast zonder mensen die het waarmaken. Een religieuze traditie kan niet leven zonder mensen die zich deze traditie toe-eigenen.²⁷ Elke nieuwe generatie en elk gelovig individu moet zich de traditie op een of andere manier eigen maken. Die twee kanten van geloof: de persoonlijke overtuiging en de traditie die doorgegeven wordt, kunnen niet los van elkaar bestaan. Want persoonlijke overtuigingen en nieuwe religieuze ervaringen of inzichten kunnen alleen uitgedrukt worden in een gangbare taal. Zoals gevoelens alleen ervaren, uitgedrukt en benoemd kunnen worden in de taal van de emoties die in de context waarin ik leef, bestaat. Er bestaat geen andere. Dat betekent echter niet dat die taal onkritisch overgenomen wordt. Een traditie waarin iemand meedoet, wordt niet zonder meer overgenomen. Geloven betekent zich een traditie toe-eigenen door mee te doen in de gemeenschap en aan de rituelen die binnen die traditie van belang zijn. Je een traditie toe-eigenen betekent de beschikbare taal hergebruiken en de al gevormde taal anders gebruiken.²⁸ Door de beschikbare taal te hergebruiken en anders te gebruiken ontwikkelt elke gelovige haar eigen geloofstaal. Doordat deze eigen taal een herformulering van de traditie is, blijft het als herformulering deel van de traditie en is het geen individuele of solipsistische taal.

Een individueel uitgevoerde handeling die losstaat van enig groter verband en niet verbonden is met een collectieve praktijk, hoe vaak die ook herhaald wordt, kan nooit een ritueel worden. Wil een ritueel werken, dat wil zeggen, wil het bevorderen dat mensen zich een traditie toe-eigenen, dan moet het binnen een gemeenschap uitgevoerd worden en op een of andere manier ingebed zijn in een traditie. Wil iets een ritueel zijn, dan is het nodig dat het geen anonieme en zuiver individuele handeling is, maar uitgevoerd wordt binnen een gemeenschap. Natuurlijk is ook niet elke handeling die gemeenschappelijk uitgevoerd wordt een ritueel. Maar doordat rituelen per definitie ingebed zijn in een bepaalde sociale context en verbonden zijn met

Theological Research 9), Leuven 2001, 63-77. 'Worship shapes faith', 63.

²⁷ Over toe-eigening zie D.J.J. Dijk, *Een beeld van een liturgie: Verkenningen in vrouwenstudies liturgiek, met bijzondere aandacht voor het werk van Marjorie Procter-Smith*, Gorinchem 1999, 170-188. Zie ook M. de Haardt, *Grond onder de voeten: De uitdagingen van de leeropdracht 'Vrouwen, geloof en cultuur'*, Tilburg 2002, over toe-eigening met name 14-19.

²⁸ De Haardt, *Grond onder de voeten*, 16 en haar artikel in deze *Proeven*.

een bepaalde collectieve praktijk, roepen ze ervaringen op die op een andere manier niet op te roepen zijn. Een ritueel is een manier om je eigen gedachten, gevoelens en ervaringen te verbinden met een groter geheel. Die verbinding met het grotere geheel maakt dat je eigen gevoelens en gedachten overstegen kunnen worden. Rituelen maken daardoor dat iemand zich opgenomen kan voelen in een groter geheel.²⁹

Doordat rituelen mensen opnemen in een groter geheel, zorgen ze ervoor dat mensen in vreugdevolle of juist in crisissituaties niet steeds opnieuw zelf het wiel hoeven uit te vinden. In feestelijke of droevige situaties zijn er rituelen voorhanden die de emoties kunnen kanaliseren. Dit geeft rituelen een ontlastende functie.³⁰ In deze zin zijn rituelen paradigmatische scenario's. Ze geven een script, een handleiding voor hoe te handelen in bepaalde situaties. In overgangs- of crisissituaties helpen rituelen mensen over een grens, doordat ze recht doen aan de emoties en ze tegelijkertijd in een breder kader plaatsen. Rituelen ordenen en verbinden privé-gedachten en gevoelens met een groter geheel. Ze kanaliseren emoties, door ze te benoemen en te leren hanteren.

Maar rituelen kanaliseren niet alleen emoties, ze roepen ze ook op. Door mee te doen aan een ritueel probeert iemand zichzelf in een bepaalde geestgesteldheid te brengen. Wie naar de begrafenis gaat van iemand die ze niet zo goed gekend heeft, kan toch verdrietig worden en getroost door de woorden die gesproken worden, de gebaren die gebruikt worden en de aandacht die de overledene krijgt. Rituelen kanaliseren emoties, maar ze roepen ze ook op, juist doordat ze mensen over een grens helpen. In de woorden van Lindbeck en De Sousa kun je zeggen dat rituelen vormen bieden waarin bepaalde gevoelens en ervaringen een plaats krijgen, en doordat ze een plaats krijgen en benoemd worden ook pas als zodanig bestaan. De dankbaarheid bij de geboorte van een kind bijvoorbeeld is pas een religieuze emotie als die dankbaarheid binnen een religieuze context geplaatst is. De doop is dan geen uiting van algemeen menselijke dankbaarheid, maar een ritueel dat die dankbaarheid vormgeeft en daarmee tot een religieuze emotie maakt.

Ritualiseren is een manier van doen die onderscheidingen aanbrengt met behulp van in een bepaalde cultureel en situatie relevante categorieën en nuances.³¹ Gewone alledaagse situaties worden geritualiseerd doordat ze met aandacht verricht worden, op een bepaalde tijd en in een bepaalde plaats uitgevoerd of door bepaalde personen verricht. Het meest voor de hand liggende voorbeeld is het doodgewone eten dat eucharistie wordt door het kleine

²⁹ P. Cortois, 'Ritual and Antiritual Experience', paper conference LEST-IV, 3-7.

³⁰ Cf. Lukken, *Rituelen in overvloed*, 60.

³¹ C. Bell, *Ritual Theory, Ritual Practice*, Oxford 1992, 205.

stukje brood of hostie dat gegeten wordt, door de context waarbinnen het gegeten wordt en niet in de laatste plaats door de woorden die erbij gezegd worden.

HET ZINTUIGLIJKE ASPECT VAN RITUELEN

Toen ik studeerde ging ik eens een week naar de kloostergemeenschap in Taizé. De sfeer sprak me niet zo aan en ik voelde me nogal opgesloten op die heuvel in het mooie Bourgondische landschap. Maar dat we elke ochtend voor het ontbijt eucharistie vierden maakte diepe indruk op mij. De handeling van het delen van het brood, het lichamelijke aspect van het opstaan, naar voren lopen, brood ontvangen en vooral het kleine stukje brood goed proeven omdat je die dag nog niets gegeten had, maakte dit ritueel tot een zeer lichamelijke en zeer indrukwekkende ervaring. Als theologiestudente kende ik de cognitieve kanten van het geloof, maar de pragmatische en existentiële kanten liet ik in Amsterdam niet zo aan bod komen. Hier kwam door mee te doen aan de pragmatische kant, de existentiële kant van geloof weer naar boven. Rituele kennis is niets waard als het niet sensueel is, aldus de rituelendeskundige Grimes.³² Doordat rituelen zintuiglijk zijn, doordat je beweegt, zingt, proeft, kijkt en ruikt, kunnen ze indruk maken en worden ze herinnerd.

Voorals in het protestantisme is deze lichamelijke kant van het geloof veronachtzaamd. Zelfs iemand als Lindbeck die het belang van rituelen benadrukt, stelt toch het horen boven alle andere zintuiglijke ervaringen. Uiteindelijk gaat het erom dat de gelovige het woord hoort en het beaamt. Deze nadruk op het woord doet niet alleen het geloof, maar vooral de gelovigen onrecht. Mensen zijn lichamelijke en emotionele wezens die de belangrijke keuzes in hun leven maken op basis van emotionele argumenten. Lindbeck probeert twee verschillende soorten denken met elkaar te verbinden: een cultureel-linguïstische, min of meer antropologische benadering van godsdienst, en een protestantse openbaringstheologie. Door de massiviteit van zijn openbaringstheologie doet hij uiteindelijk zijn eigen antropologische inzet geen recht.

Rituelen kunnen mensen heel direct aanspreken, waardoor ze bijdragen aan de vorming van geloof. Maar voor veel mensen zeggen de christelijke rituelen niets meer. Als een ritueel mensen niets meer zegt en doet, is het

³² R.L. Grimes, *Deeply into the Bone: Re-inventing Rites of Passage*, Berkeley/Los Angeles 2000, 344 en E. Schillebeeckx, 'Naar een herontdekking van de christelijke sacramenten: Ritualisering van religieuze momenten in het alledaagse leven', *Tijdschrift voor Theologie* 40 (2000) 2, 171.

zinloos geworden.³³ Een ritueel dat los van de gemeenschap en los van de mensen die het betreft uitgevoerd wordt, kan niet werken. Zoals een paradigmatisch scenario voor een emotie alleen een verhaal is dat het beleefde betekenis geeft, zo is een ritueel een oefening van geloof voor wie zich er aan wil overgeven. De emotie kan niet als zodanig beleefd worden zonder het paradigmatisch scenario, omdat dat het kader is waarbinnen het gevoel een naam en een plaats krijgt. Zo kan geloof ook niet bestaan zonder ritueel gedrag, omdat dat het kader is waarbinnen het geloof gearticuleerd wordt en een plaats krijgt. Geloof of religiositeit is geen pakketje dat iemand aan kan nemen of af kan wijzen. Religiositeit is geen intrinsieke eigenschap van iets. Zelfs het woord 'God' heeft pas religieuze betekenis binnen een bepaalde sociale context. In principe kan bijna elk idee religieus gebruikt worden, maar daarvoor is het wel nodig, dat het op een of andere manier verbonden is met emotieoproepende handelingen die uitgevoerd worden binnen een religieus interpretatiekader.³⁴ Met andere woorden, de cognitieve dimensie van religieuze emoties staat niet vast, maar wordt in sociale gemeenschappen door de pragmatische kant gevormd. Door het religieuze interpretatiekader worden de emoties die het rituele gedrag oproepen gericht op het goddelijke of wat in die traditie als heilig gezien wordt. De gerichtheid van de emotie stelt dus de cognitieve dimensie van de emotie present. De cognitieve dimensie van het geloof krijgt op deze manier door de pragmatische kant betekenis. Zonder de toe-eigening met behulp van rituelen heeft het cognitieve aspect van geloof geen betekenis. Die toe-eigening kan niet anders dan door mee te doen plaatsvinden.³⁵ Dit punt is in feministische theologie en vrouwenstudies onder de aandacht gebracht. Door de verbinding van een cultureel-antropologische opvatting van religie met emotietheorie wordt ook duidelijk waarom dit zo werkt. Meedoen maakt dat mensen zich thuis gaan voelen in een bepaalde sociale context en een bepaalde manier van doen. Dat doen kan, als gedrag, niet anders dan lichamelijk en zintuiglijk zijn. Ervaring moet belichaamde ervaring zijn, anders kan ze niet toegeëigend worden. Daarom zijn emoties onontbeerlijk voor het ontstaan van geloof en de toe-eigening van een traditie.

³³ Cf. Schillebeeckx, 'Naar een herontdekking', 166.

³⁴ Cf. I. Pyysiäinen, 'Cognition, emotion, and religious experience', in: Andresen (ed.), *Religion in Mind*, 89.

³⁵ "The sophisticated ritualization of basic gestures has thus become more clear to me than the persistence of words and texts, because body techniques seem better protected from the superficiality of fashion, and also, a more profound a heavier material faithfulness is at play there, a way of being-in-the-world in making it one's home." M. de Certeau, L. Giard, P. Mayol, *The Practice of Everyday Life* (Vol 2: Living and Cooking, Translated by Timothy J. Tomasik), Minneapolis 1998 [oorspr. *L'invention du quotidien, II, habiter; cuisiner*, 1994] part II Doing-Cooking – Luce Giard, 154.

Ritueel gedrag is, zoals elk handelen, lichamelijk. Dat lichamelijke handelen vindt plaats in een ruimte met symbolische betekenis en in een sociale context die afgescheiden is van de normale sociale omgeving. Ritueel handelen heeft zijn wortels in de interactie van het lichaam binnen een symbolisch gevormde ruimtelijke en tijdelijke sociale omgeving. In die interactie spelen zeer elementaire opposities een rol. Via deze opposities die lichamelijk-zintuiglijk bepaald zijn, wordt binnen de verschillende culturen een systeem van rituele zingeving opgebouwd.³⁶ Dat systeem van zingeving leren mensen kennen door mee te doen aan het ritueel. Maar om een ritueel bijvoorbeeld te ervaren als een ontmoeting met God, moeten mensen wel in een bepaalde traditie getraind zijn. De christelijke traditie is geen uitzondering op deze regel. Die training vindt plaats door te participeren aan de religieuze rituelen van een bepaalde traditie. Door mee te doen aan de rituelen van die traditie kan een religieuze traditie mijn geloofsovertuiging worden. Door mee te doen aan de christelijke liturgie vorm ik door te vieren mijn christelijke geloof. Wie meedoet aan rituelen, stapt binnen in een traditie. Die traditie kan door deel te nemen aan de rituelen toegeëigd worden. Het ritueel is een betekenisgevende praktijk en de betekenis van rituelen ligt opgesloten in de handeling zelf.³⁷ Omdat ritueel gedrag geen direct nut of zin heeft buiten het ritueel zelf, kunnen deelnemers aan rituelen er de meest uiteenlopende betekenissen aan geven. Dat is ook precies het doel en het nut van rituelen. Ze geven mensen de ruimte om zich fysiek, emotioneel en cognitief (elementen van) een systeem van zingeving toe te eigenen waarmee ze hun leven kunnen ordenen en betekenis geven. Zonder ritueel gedrag kan een traditie niet doorgegeven en toegeëigd worden.

Ik concludeer dat religieuze emoties en religieuze ervaring pas mogelijk zijn binnen een religieuze traditie, maar dat een traditie op haar beurt ook alleen kan bestaan doordat ze lange termijn religieuze houdingen mogelijk maakt. Religieuze tradities zijn de paradigmatische scenario's voor religieuze emoties in de zin dat ze de context zijn waarbinnen religieuze emoties geleerd en gevormd worden, en in de zin dat ze mensen voorzien van manieren om hun emoties te hanteren. Meedoen aan rituelen is een belangrijke manier om zich een religieuze traditie eigen te maken. Omdat religieuze emoties als zodanig pas mogelijk zijn binnen een religieuze traditie, geldt: eerst doen, dan geloven.

³⁶ Lukken, *Rituelen in overvloed*, 56, met verwijzing naar Bell, *Ritual Theory, Ritual Practice*, 80-81, 101-107, 148.

³⁷ Cf. C. Hermans, 'Ritueel en beleving. Religieuze socialisatie in een individualiserende samenleving', in: C. Sterkens en J.A. van der Ven (red.), *De functie van de kerk in de hedendaagse maatschappij* (opstellen voor Ernest Henau), Averbode 2002, 321, met verwijzingen naar Lukken en Bell.